

THỜI SỰ TÔN GIÁO

VỀ CUỘC HÀNH HƯƠNG THÁNH ĐỊA CỦA GIÁO HOÀNG BENEDICTO XVI

NGUYỄN VĂN DŨNG^(*)

Từ ngày 8 đến ngày 15 tháng 5 năm 2009, Giáo hoàng Benedicto XVI đã thực hiện một chuyến thăm lịch sử - hành hương tới Thánh Địa - một cuộc viếng thăm Đất Thánh được đặt ra ngay từ khi Ngài bắt đầu sứ vụ Phêrô. Đây được coi là chuyến đi đầy nguy hiểm tới khu vực Trung Đông, nơi đang diễn ra cuộc xung đột dân tộc - tôn giáo - chính trị gay gắt, nơi mà mỗi một lời nói thiếu thận trọng đều có thể trở thành những vụ tai tiếng, nơi mà các bên xung đột đều cố gắng biến Giáo hoàng thành người đại diện cho những tư tưởng riêng của họ và khai thác chuyến viếng thăm này cho những mục đích và ý đồ riêng của phe phái mình. Do vậy, Giáo hoàng Benedicto XVI đã quyết định đến vùng xung đột này với tư cách một nhà lãnh đạo tinh thần và tôn giáo đi hành hương, chứ không phải với tư cách một chính khách, một nhà ngoại giao. Báo chí Công giáo đã hết lời tán tụng cho cuộc viếng thăm này: “Ngài đã đến với tư cách một người hành hương trong cầu nguyện cho hòa bình và thống nhất, với tư cách một mục tử và do đó Ngài đã có được đủ tự do để đến những nơi cần phải đến, gặp gỡ những người cần phải gặp và phát biểu những lời lẽ chân thành thốt lên từ con tim yêu chuộng chân lý và hòa bình”⁽¹⁾.

Mục đích chuyến đi quan trọng này của Giáo hoàng Benedicto XVI được linh mục Davis Neuhaus thuộc Dòng Tên, hiện là đại diện cho những người Công giáo nói tiếng Hybalai của Tòa Thượng phụ Latinh tại Jerusalem nói rõ ràng trong bài trả lời phỏng vấn của hãng tin Zenit: “Thứ nhất, Đức Thánh Cha tới một lãnh thổ vốn là hiện trường lịch sử cứu rỗi của chúng ta, lãnh thổ của các tổ phụ, tiên tri và hiền nhân Cựu ước, lãnh thổ của Chúa Giêsu... Thứ hai, Ngài tới để khuyến khích và hỗ trợ Giáo hội mẹ Jerusalem ... Thứ ba, Đức Giáo hoàng tới chính trái tim của một khu vực bất ổn để trình bày khuôn mặt của Giáo hội như là người cổ vũ công lý, hòa bình và quan trọng hơn cả là tha thứ và cảm thương... Thứ bốn, Đức Giáo hoàng tới để cổ vũ đối thoại với cả người Do Thái giáo lẫn người Islam giáo”⁽²⁾. Chính vì vậy, chuyến tông du này đã được chuẩn bị rất chu đáo, khéo léo cả từ hai phía, phía Giáo hội Công giáo Rôma và phía các bên chủ nhà nơi Ngài đến viếng thăm. Jordan đã dành

*. TS., Viện Nghiên cứu Tôn giáo.

1. WHĐ. 18.05. 2009; Nguồn:

[Http://www.hdgmvietnam.org](http://www.hdgmvietnam.org) (truy cập ngày 28/5/2009).

2. Trích theo: *Tâm quan trọng lịch sử của chuyến tông du Đất Thánh*. Báo Công giáo và Dân tộc, số 1707, tuần lễ từ 15/5 đến 21/5/2009, tr. 32.

cả hai tháng chuẩn bị cho việc đón tiếp “người hành hương đặc biệt” của Tòa Thánh Vatican và thậm chí Sở Bưu điện của nước này còn phát hành các con tem đặc biệt để đánh dấu chuyến tông du của Ngài. Còn Israel chuẩn bị việc đón tiếp này bằng cờ, hoa trên đường phố cùng với việc thắt chặt các biện pháp an ninh ở những nơi mà Giáo hoàng Benedicto XVI sẽ viếng thăm. Báo chí nước này cũng đẩy mạnh tuyên truyền cho cuộc tông du đầy ý nghĩa này.

Trong một tuần viếng thăm Thánh Địa, Giáo hoàng Benedicto XVI đã tới thăm 3 quốc gia: tới thăm Jordan, gặp gỡ Quốc vương Abdullah II; tới thăm Israel, gặp gỡ Tổng thống Shimon Peres và Thủ tướng Benjamin Netanyahu; tới thăm Palestin, gặp gỡ Tổng thống Mahmoud Abbas. Ngài cũng đã vượt kỉ lục của những giáo hoàng tiền nhiệm về số nhà thờ, thánh đường và các cơ sở tôn giáo khác mà Ngài đã viếng thăm trong cuộc hành hương này. Đó là: Trung tâm Regina Pacis tại Amman, Vương cung Thánh đường tưởng niệm Môisê trên núi Nêbô, Bảo tàng Hashimite và Đền thờ Islam giáo Al - Hussein Bin Talal tại Amman, thăm nơi Chúa Giêsu chịu phép Rửa tại Bethari bên kia sông Jordan, Đài tưởng niệm Yad Vashem ở Jerusalem, Mái Vòm Đá tảng ở Jerusalem, tới cầu nguyện bên Bức tường Than Khóc tại Jerusalem, đọc kinh “Lạy Nữ vương Thiên Đàng” với các vị Bản quyền Công giáo tại Thánh Địa trong nhà tiệc li ở Jerusalem, tới Đồng - Nhà thờ Chính tòa (Co - cathedral) Công giáo Latinh tại Jerusalem, dâng thánh lễ tại thung lũng Josaphat ở Jerusalem và tại Quảng trường Máng Cỏ ở Bethlehem, tới viếng Hang đá Giáng sinh và thăm trại tị nạn Aida ở Bethlehem, dâng Thánh lễ trên

Núi tại Nazareth, thăm giảng đường của Đền thờ Truyền tin tại Nazareth, viếng thăm Mộ Thánh tại Jerusalem, Nhà thờ Thánh Giacôbê của Tòa Thượng phụ Armenia tại Jerusalem, v.v...⁽³⁾.

Ngoài việc gặp gỡ và trao đổi với các nguyên thủ quốc gia của Jordan, Israel và Palestin, Giáo hoàng Benedicto XVI đã gặp gỡ đối thoại với các vị lãnh đạo các tôn giáo như: Đến Trung tâm Đức Bà ở Jerusalem để gặp gỡ các tổ chức đối thoại liên tôn; thăm vị Đại Mufti Islam giáo tại Vòm Đá ở Jerusalem, Ngài Mohammed Hussein; thăm hai vị Đại Rabbi của Do Thái giáo, Ngài Sepharade Shlomo Amar và Ngài Ashkenaze Yona Metzger tại Trung tâm Hechal Shlomo ở Jerusalem; thăm các vị thủ lĩnh tôn giáo của miền Galilê tại giảng đường của Đền thờ Truyền tin tại Nazareth; thăm Thượng phụ Chính thống giáo Hy Lạp ở Jerusalem, Ngài Theophilus III; thăm những người tị nạn Palestin tại trại tị nạn Aida ở Bethlehem; thăm các bác sĩ, y tá, nhân viên và bệnh nhân tại Bệnh viện nhi đồng Caritas tại Bethlehem, v.v...

Trong 8 ngày viếng thăm Đất Thánh, Giáo hoàng Benedicto XVI đã đọc 25 bài diễn văn và 4 bài giảng lễ. Theo báo chí Công giáo, qua tổng số 29 bài diễn thuyết này, “Đức Thánh Cha đã có thể nói lên tiếng nói của công lí và hòa bình, của sự đối thoại trong sự tôn trọng lẫn nhau, của sự khoan dung và tha thứ”⁽⁴⁾.

Trong bài phát biểu ca ngợi đất nước Jordan, một đất nước giàu truyền thống lịch sử, là chiếc nôi của nền văn minh cổ đại, nơi đã ghi đậm dấu ấn của các tôn giáo: Do Thái giáo, Kitô giáo, Islam giáo, một quốc gia khởi xướng những sáng kiến

3. WHĐ. 18.05. 2009; Nguồn đã dẫn.

4. WHĐ. 18.05..2009. Nguồn đã dẫn.

nhằm đem lại hòa bình cho Trung Đông và thế giới và hàng cổ vũ việc đối thoại liên tôn, ủng hộ những nỗ lực hướng đến một giải pháp công bằng cho cuộc xung đột Israel - Palestin, một đất nước đã đón tiếp những người tị nạn từ đất nước Iraq láng giềng và tìm cách giải trừ những khuyh hướng cực đoan, Giáo hoàng Benedicto XVI nhấn mạnh: “Tôi không thể không nắm lấy cơ hội này để nhắc lại những nỗ lực của cố Quốc vương Hussein (1952 - 1999) mưu tìm hòa bình cho khu vực như một nhà tiên phong đích thực”⁽⁵⁾.

Về quan hệ giữa Tòa Thánh Vatican với Nhà nước Israel, theo Giáo hoàng Benedicto XVI, cả hai “cùng chia sẻ nhiều giá trị, đặc biệt đều quan tâm đem lại cho tôn giáo một vị trí xứng đáng trong xã hội”⁽⁶⁾.

Đối với vấn đề Palestin, trong cuộc gặp gỡ với Tổng thống Mahmoud Abbas, Giáo hoàng Benedicto XVI khẳng định lập trường của Tòa Thánh Vatican là ủng hộ một nước Palestin độc lập, có chủ quyền. Ngài dẫn lại lời của cố Giáo hoàng Gioan Phaolô II trong sứ điệp ngày Thế giới Hòa bình năm 2002 rằng: “Không có công lí thì không có hòa bình, không có tha thứ thì không có công lí”⁽⁷⁾ và kêu gọi người Palestin, nhất là giới trẻ, hãy can đảm chống lại những cám dỗ của bạo lực và khủng bố.

Trong chuyến tông du Thánh Địa 8 ngày này, Giáo hoàng Benedicto XVI đã dành khá nhiều thời gian cho các cuộc đối thoại liên tôn giáo. Ngài bày tỏ mong ước các tôn giáo vượt lên trên những hiểu lầm và xung đột cùng nhau đối thoại nhằm xây dựng một thế giới công lí và hòa bình. Đối với Do Thái giáo, Giáo hoàng Benedicto XVI bày tỏ niềm trân trọng đối với những nỗ lực chung của Do

Thái giáo và Công giáo nhằm phát triển mối quan hệ thân thiện, hữu hảo, đi vào chiều sâu của đối thoại liên tôn và nhằm tìm phương cách đương đầu với chủ nghĩa tương đối về đạo đức và khuyh hướng bạo lực đang gia tăng trong thời đại ngày nay và ngày càng tấn công dữ dội vào phẩm giá con người. Ngài nhấn mạnh mối quan tâm của Giáo hội Công giáo Rôma tới việc giữ gìn di sản chung giữa Kitô giáo và Do Thái giáo, phát triển sự hiểu biết lẫn nhau và niềm quý trọng của Kitô giáo đối với Do Thái giáo thông qua hoạt động nghiên cứu Thánh Kinh và thần học, cũng như qua những cuộc đối thoại huynh đệ giữa hai tôn giáo này. Tổng thống Israel, Shimon Peres, trong lời chào mừng Giáo hoàng Benedicto XVI đã nói: “Tôi cho rằng chuyến viếng thăm của Ngài đến Thánh Địa mang một sứ vụ thiêng liêng tối quan trọng là mang lại hòa bình, gieo hạt giống bao dung và loại bỏ những mầm hại cuồng tín”⁽⁸⁾. Đối với Islam giáo, Giáo hoàng Benedicto XVI đề nghị hướng vào điểm chung giữa Công giáo và Islam giáo là Lệnh Chúa truyền phải sống yêu thương và hi vọng chuyến viếng thăm Đất Thánh này của Ngài cũng như mọi sáng kiến thúc đẩy mối quan hệ tốt đẹp giữa Kitô giáo và Islam giáo sẽ giúp hai cộng đồng tôn giáo này “lớn lên trong tình yêu đối với Thiên Chúa Tối cao và giàu lòng thương xót cũng như trong tình huynh đệ đối với nhau”⁽⁹⁾. Quốc vương Jordan Abdullah II trong diễn văn chào mừng Giáo hoàng Benedicto XVI đến thăm nước này đã nhấn mạnh một kinh nghiệm lịch sử

5. Trích theo WHĐ. 18.05..2009. Nguồn đã dẫn.

6. Trích theo WHĐ.18.05..2009. Nguồn đã dẫn.

7. Trích theo WHĐ. 14.05..2009. Nguồn đã dẫn.

8. Trích theo WHĐ.18.05..2009. Nguồn đã dẫn.

9. Trích theo WHĐ.18.05..2009. Nguồn đã dẫn.

quan trọng của Jordan là sự chung sống hòa bình giữa người Kitô giáo và người Islam giáo và cho rằng cần phải “gạt qua một bên giọng điệu kích động”, đồng thời phải cùng hành động nhằm “góp phần xua tan bóng tối u ám của sự xung đột bằng đàm phán thương lượng về quyền được hưởng tự do của người Palestin và quyền của người Israel được sống an toàn”⁽¹⁰⁾.

Có hai sự kiện được báo chí của Vatican nhắc đến không nhiều và hầu như không có dẫn giải nhiều, đó là hoạt động cuối ngày thứ tư (ngày 11/5/2009) và cuối ngày thứ sáu (ngày 13/5/2009) của chuyến tông du của Giáo hoàng Benedicto XVI. Sự kiện thứ nhất, đó là vào cuối ngày 11/5/2009, sau khi tới thăm Đài Tưởng niệm Yad Vashem, Giáo hoàng đã tới Trung tâm Đức Bà ở Jerusalem để gặp gỡ các tổ chức đối thoại liên tôn giáo. Vai trò trung gian hòa giải của Giáo hoàng Benedicto XVI đã tỏ ra bất lực trước hiện thực ở Trung Đông được thể hiện tại hội nghị đối thoại liên tôn giáo ở Jerusalem mà Ngài có mặt. Tại hội nghị bàn tròn này, khi các nhà lãnh đạo các tôn giáo: Islam giáo, Do Thái giáo và Công giáo ngồi lại với nhau để đối thoại hòa bình, thì cái điều mà người ta đang chờ đợi đã đến: Đối thoại đã biến thành đối đầu, chỉ riêng đối với báo chí của Tòa Thánh Vatican là hoàn toàn bất ngờ. Với sự kiện này, trong quá trình thảo luận, thủ lĩnh Islam giáo Taisir al-Tamimi đã lên án mạnh mẽ Israel phạm tội ác chống lại người Palestin. Sau khi Giáo hoàng Benedicto XVI nghe dịch lại những lời đầy giận dữ của vị thủ lĩnh Islam giáo, Ngài đã bước ra khỏi phòng, và như báo chí mô tả, những bước đi đó “có vẻ lúng túng, do dự”⁽¹¹⁾. Tiếp đó, chiều ngày 13 - 5 - 2009, sau khi rời trại tị nạn

Aida, nơi có khoảng 4.600 người tị nạn từ 43 ngôi làng bị lực lượng Isael triệt hạ từ khi thành lập nhà nước Do Thái năm 1948, Giáo hoàng Benedicto XVI đã đến thăm xã giao Tổng thống Palestin Mahmoud Abbas. Trong cuộc viếng thăm xã giao này, Ngài “đã lẩn tránh những lời phát biểu mang tính chính trị cứng rắn, chỉ thừa nhận quyền của người Palestin có nhà nước riêng và được phép đến thăm Đất Thánh Jerusalem”⁽¹²⁾.

Sự kiện thứ hai được dư luận quốc tế và Israel đặc biệt quan tâm trong chuyến tông du Đất Thánh của Giáo hoàng Benedicto XVI là cuộc viếng Đài Tưởng niệm Yad Vashem chiều ngày 11 - 5 - 2009. Đây là Đài Tưởng niệm 6 triệu người Do Thái, nạn nhân của thảm họa diệt chủng (Shoah) của chủ nghĩa phát xít Đức. Tại đây Ngài đã được Tổng thống Shimon Peres và vị giáo trưởng tại Yad Vashem đón tiếp.

Sau khi thắp lên ngọn lửa tưởng niệm, đặt vòng hoa và nói chuyện với 6 người còn sống sót trong thảm họa diệt chủng (Shoah), Giáo hoàng Benedicto XVI đã đọc bài diễn văn, trong đó nhắc tới niềm thương cảm sâu sắc của Giáo hội Công giáo với các nạn nhân của thảm họa này. Trước đó, khi tới sân bay Ben Gurion tại Tel Aviv, Ngài cũng đã đề cập tới thảm họa Shoah trong bài diễn văn của mình. Bài diễn văn tại Yad Vashem có đoạn: “Tôi đã đến để đứng im lặng trong phòng tưởng niệm này, được dựng lên để nhớ đến hàng triệu người Do Thái bị sát hại trong thảm kịch Shoah. Họ đã mất mạng sống nhưng không bao giờ mất tên: tên

10. Trích theo WHĐ.18.5.2009. Nguồn đã dẫn.

11. Theo: <http://www.religion.ng.ru/facts/2009-05-20/9papa.html>.

12. Theo: <http://www.religion.ng.ru/facts/2009-05-20/9papa.html>.

của họ được ghi khắc mãi mãi trong tâm hồn những người thân yêu, các bạn tù và những người quyết tâm không bao giờ để cho những hành vi tàn ác như thế tái diễn cho nhân loại. Nhất là tên của họ được ghi khắc mãi mãi trong kí ức của Thiên Chúa Tối cao”⁽¹³⁾.

Các thành viên trong phái đoàn của Giáo hoàng Benedicto XVI bản khoản với câu hỏi tại sao bài phát biểu của Ngài tại Đài Tưởng niệm Yad Vashem lại làm cho nhiều nhà chính trị Israel, các giáo sĩ Do Thái giáo và các nhà báo thất vọng? Cần phải lưu ý rằng khi Giáo hoàng Benedicto XVI đến thăm Đài Tưởng niệm Yad Vashem, người Do Thái đã không cất khỏi phòng trưng bày dòng chữ buộc tội Giáo hoàng Piô XII đã không hành động gì khi thảm họa diệt chủng (Shoah) xảy ra. Hơn thế nữa, cuộc viếng thăm Yad Vashem của Ngài diễn ra rất ngắn ngủi. Ở Israel người ta coi đây là một tiêu chí, ở đó người ta đang chờ đợi một sự đột phá, cần phải có những lời lẽ đặc biệt. Nhưng như John Allen, một chuyên gia người Mỹ về Vatican, người được cử đi theo chuyến tông du của Giáo hoàng để viết bài cho tờ báo National Catholic Reporter, đã nhận xét rằng, “văn hào” Benedicto XVI làm mẫu để chụp ảnh hay hơn là phát biểu về những vấn đề tôn giáo, chính trị - xã hội gay gắt⁽¹⁴⁾. Sự thất vọng của người Do Thái được speaker Knesseta Roiven Rivlin diễn tả một cách khá rõ ràng như sau: Người Do Thái muốn nghe một người Đức, một tín đồ Công giáo sống ở nước Đức những năm 40 thế kỉ XX nói về thảm họa diệt chủng (Shoah) trong chương trình nghị sự của cuộc viếng thăm Yad Vashem. Cuộc viếng thăm này làm người ta nhớ lại và so sánh với cuộc viếng thăm trại tập trung

Auchwitz ở Ba Lan cách đây 3 năm. Khi đó Ngài “như một người Đức” đi bộ qua cổng trại tập trung Auchwitz trước đây với cử chỉ mạnh mẽ và đầy tình người, hơn bất kì một ngôn từ nào. Bản thân Giáo hoàng Benedicto XVI trong diễn văn giã từ tại sân bay quốc tế Ben Gurion ở Tel Aviv cũng đã nhắc lại cuộc viếng thăm Đài Tưởng niệm Yad Vashem và sự kiện này làm Ngài nhớ lại lần viếng thăm trại tập trung Auschwitz - ở đó, theo lời Giáo hoàng Benedicto XVI, nhiều người Do Thái “bị tàn sát dã man dưới một chế độ không có Thiên Chúa, tuyên truyền một ý thức hệ bài Do Thái và oán thù. Chương kinh hoàng ấy trong lịch sử không bao giờ được quên lãng hay chối bỏ”⁽¹⁵⁾. Trong diễn văn đọc tại Yad Vashem của Giáo hoàng Benedicto XVI, người Do Thái còn đợi một từ rất quan trọng, mà vẫn không thấy Ngài nói tới. Trong bài xã luận của báo Haaretz xuất bản tại Israel đã viết về từ này như sau: Trong diễn văn của Giáo hoàng còn thiếu một từ chủ yếu - từ “xin lỗi”⁽¹⁶⁾. Bình luận về câu trích sách Aica mà Giáo hoàng đã viết vào sổ lưu niệm của Yad Vashem: “Lòng thương xót của Người mãi không vơi”, nhà báo Nga Stanislav Minin đã viết: “Ngài thích đóng vai trò người đại diện của Thiên Chúa trên trái đất, chứ không phải là người Đức Joseph Ratzinger sẵn sàng chia sẻ với dân tộc của mình nỗi đau và sự xấu hổ vì những tội lỗi của bọn quốc xã mà nhiều kẻ trong số chúng nhận mình là những tín đồ Kitô giáo”⁽¹⁷⁾.

13. Trích theo: WHĐ. 12.05.2009. Nguồn đã dẫn.

14. Xem: <http://www.religion.ng.ru/facts/2009-05-20/9papa.html>.

15. Trích theo: WHĐ. 16.05.2009. Nguồn đã dẫn.

16. <http://www.religion.ng.ru/facts/2009-05-20/9papa.html>.

17. <http://www.religion.ng.ru/facts/2009-05-20/9papa.html>.

Như đã trình bày ở phần đầu bài viết này, chuyến tông du của Giáo hoàng Benedicto XVI tới Đất Thánh “là chuyến đi can đảm vì quả có nhiều rủi ro... Rủi ro rất rõ, vì Đức Giáo hoàng cố gắng tới đây như người hành hương để cầu nguyện cho hòa bình và hợp nhất. Nhiều người đang chờ Ngài lên tiếng ủng hộ chính nghĩa của họ. Đức Giáo hoàng cố gắng tới đây như một mục tử. Nhưng nhiều người sẵn sàng mổ xẻ từng lời Ngài nói và mọi động thái của Ngài để rút ra một kết luận chính trị”⁽¹⁸⁾. Do vậy, như nhận xét của nhà báo Nga Stanislav Minin, “khi cần trở thành nhà ngoại giao, Benedicto XVI thích vai trò nhà thần học, khả kính như chính sự thật. Khi cần trở thành vị chủ chăn cho đàn chiên của mình, Ngài thích vai trò nhà ngoại giao, thận trọng đến vô lí. Ngài và phái đoàn của Ngài không tìm được quan niệm *trung lập là vàng*, và vì vậy chuyến tông du của Ngài tất yếu sẽ dẫn tới hoặc là những cuộc tranh cãi om xòm, hoặc là những cuộc viếng thăm trống rỗng”⁽¹⁹⁾. Còn nhà Vatican học người Mỹ, John Allen, phóng viên của tờ National Catholic Reporter, đã chấm điểm cho chuyến tông du này với “điểm năm” cho ý đồ chuyến đi, còn việc thực hiện ý đồ đó chỉ đạt “điểm bốn”⁽²⁰⁾. Song dù sao đây cũng chỉ mới là đánh giá của giới báo chí nước ngoài. Tác giả Hồng Linh trong bài *Những thách đố về tôn giáo và chính trị* đã viết: “Vẫn chưa có thể đưa ra một nhận định về kết quả lâu dài của “cuộc hành hương hòa bình” này, nhưng Đức Thánh Cha chắc chắn đã chuyển trao một thông điệp rõ rệt và đầy thử thách cho nhiều loại thánh giả khác nhau tại Jordan, Israel và các lãnh địa

Palestin trong những ngày từ 8 đến 15 tháng 5 này. Nguyên sự kiện đó không thôi cũng đã là một thành tích”⁽²¹⁾. Còn tác giả Vân Quỳnh trong bài viết của mình, khi trả lời cho câu hỏi cuộc tông du của Giáo hoàng Benedicto XVI có thành công hay không đã khẳng định: “Và cuộc tông du của Đức Thánh Cha Benedicto XVI đã thành công, không phải vì những lí do như nhiều người vốn nghĩ. Vì theo Đức Thánh Cha, sự thay đổi thực sự và lâu dài, mà chỉ có sự thay đổi này mới đáng kể, không phải là kết quả của các chương trình chính trị, của những biện luận hay ho, hay vận dụng được sự ủng hộ của quần chúng. Mà chính là công trình của Chúa trong trái tim con người”⁽²²⁾. Thành công hay không thành công của chuyến tông du này phụ thuộc vào nhân quan và vị trí của mỗi người quan sát và bình luận. Có một điều chắc chắn có thể khẳng định được rằng, xét về những gì mà Giáo hoàng Benedicto XVI thực hiện trong chuyến tông du này, Ngài đã để lại nhiều dấu ấn hơn so với tất cả những giáo hoàng tiền nhiệm tại một vùng đất đã, đang và sẽ còn nhiều bất ổn, đòi hỏi sự nỗ lực chung của tất cả các phe phái nhằm đem lại sự ổn định và hòa bình./.

18. *Tâm quan trọng lịch sử của chuyến tông du Đất Thánh*. Báo Công giáo và Dân tộc, số 1707, tuần lễ từ 15/5 đến 21/5/2009, tr. 32.

19. [Http://www.religion.ng.ru/facts/2009-05-20/9papa.html](http://www.religion.ng.ru/facts/2009-05-20/9papa.html).

20. [Http://www.religion.ng.ru/facts/2009-05-20/9papa.html](http://www.religion.ng.ru/facts/2009-05-20/9papa.html).

21. *Những thách đố về tôn giáo và chính trị*. Báo Công giáo và Dân tộc, Số 1708, tuần lễ từ 22/3 đến 28/5/2009, tr. 32.

22. *Đức Thánh Cha kết thúc cuộc viếng thăm tại Thánh Địa*. Báo Công giáo và Dân tộc. Số 1708 tuần lễ từ 22/5 đến 28/5/2009, tr. 31.